

Discovering the Subject Matter of Hajj Surah by Content Analysis

Bibi Saadat Razy Bahabady *
Maryam Ahadian **

The existence of continuity and thematic relation between the verses of a surah is a characteristic of the Holy Qur'an. In this research, content analysis method was used to explore the discovery of the subject axis in Hajj Surah. To do this, at first, the analysis of quantitative content, frequency of words, issues of verses and orientations was examined and according to the information obtained, most of the Hajj surah was related to the principles of religion with the highest emphasis on monotheism and divine authority. In the second stage, considering quantitative analysis, we analyzed the qualitative content and the extracted topics were categorized in the form of six categories of The enemies of religion, believers, divine provinces, void Gods, religious and Islamic commandments, and Resurrection is classified. Finally, contrary to the allegations made, Hajj surah has a general axis, in spite of many issues, that is mentioned in verse 62.: "That is because Allah is the Truth, and that what they call upon besides Him, that is the falsehood, and because Allah is the High, the Great." A comparison has been made between the believers whose leaders are God with the disbelievers whose leaders are the void Gods.

Keywords: Hajj surah, content analysis, subject unity.

* Associate Professor of Quran and Hadith Sciences of Alzahra University, Tehran, Iran. brazi@alzahra.ac.ir

** Ph.D. Student of Quran and Hadith Sciences of Alzahra University, Tehran, Iran. (Responsible Author) Maryam.ahadian@yahoo.com

کشف محور موضوعی سوره حج با روش تحلیل محتوا

بی بی سادات رضی بهابادی *

مریم احدیان **

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۳/۲۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۸/۱۷

مدت زمان انجام اصلاحات توسط نویسنده: ۲۵ روز

چکیده

وجود پیوستگی و ارتباط موضوعی آیات یک سوره از ویژگی‌های قرآن کریم می‌باشد. در این پژوهش با روش تحلیل محتوا به بررسی کشف محور موضوعی در سوره مبارکه حج پرداخته شد. به این منظور در ابتدا تحلیل محتوای کمی، فراوانی کلمات، موضوعات آیات و جهت‌گیری‌ها مورد بررسی قرار گرفت و طبق اطلاعات حاصل از آنها مشخص گردید بخش عمده‌ای از سوره حج مربوط به اصول دین با بیشترین تأکید بر روی توحید و ولایت الهی می‌باشد. در گام دوم با در نظر گرفتن اطلاعات حاصل از تحلیل کمی، به تحلیل محتوای کیفی پرداخته و مضامین استخراج شده دسته‌بندی گردید و در قالب شش مقوله: معاندان حق و دین ستیزان، مؤمنان، ولایت الهی، معبودان باطل، شرایع و احکام اسلام و معاد طبقه‌بندی شد. در نهایت مشخص گردید برخلاف ادعاهای مطرح شده، سوره مبارکه حج با وجود موضوعات متعدد، دارای یک محور کلی می‌باشد که در آیه ۶۲ ذکر گردیده است: «أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ» لذا محور موضوعی سوره حج مقایسه بین خداوند و معبودان باطل و همچنین مقایسه بین مؤمنان که ولی‌شان خداست با منکران که ولی‌شان معبودان باطل است.

واژگان کلیدی

سوره حج، تحلیل محتوا، وحدت موضوعی.

brazi@alzahra.ac.ir

* دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.

** دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Maryam.ahadian@yahoo.com

طرح مسئله

سخن از پیوستگی و انسجام متن قرآن پیشینه‌ای دیرین در سنت قرآن‌پژوهی مسلمانان دارد. در این میان، آرا و رویکردهای معاصر به این مسئله در میان قرآن‌پژوهان غربی جایگاهی ویژه یافته و محل منازعه بر سر پیوستگی و گسستگی متن قرآن کریم شده است.

برخی از مفسران به بررسی پیوستگی و کشف محور سور اقدام کردند. به طور مثال طبرسی در ذیل عنوان «النظم» با برقراری ارتباط یک آیه با آیه یا آیات قبل از خود، سعی در ارائه انسجام معنایی این آیات با یکدیگر دارد و جایگاه این آیات را در مجموعه آیات مشخص می‌سازد (رک: طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۷۵). وی در برقراری ارتباط بین آیات از شیوه ارتباط معنایی آیات با یکدیگر بهره می‌برد. طبرسی با یافتن نقاط مشترک هر آیه یا قسمتی از سوره با موضوع اصلی سوره، به ذکر ارتباط آنها با موضوع می‌پردازد که خود نوعی از برقراری پیوستگی میان آیات است (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۲، صص ۸۳-۸۲).

سعید حوی در «اساس فی التفسیر» برای نشان دادن وحدت موضوعی در سطح آیات، هر سوره را به چند قسم و هر قسم را به چند مقطع و هر مقطع را به چند فقره و هر فقره را به مجموعه‌ای از آیات تقسیم کرده و مقاصد هر سوره را در هریک از این بخش‌ها واکاویده است و ملاک این تقسیم‌بندی‌ها، نشانه‌ها و شواهد لفظی و صوری است (حوی، ۱۴۱۲، کل اثر).

علامه طباطبایی نیز در تفسیر تمامی سوره‌ها، آیات هم سیاق را کنار یکدیگر قرار می‌دهد و به موضوعاتی که در هر دسته وجود دارد، اشاره می‌کند. علامه در دسته‌بندی آیات، به ارتباط لفظی و معنایی و حتی اسلوبی آیات توجه دارد. اما معیار اصلی علامه در تقسیم‌بندی آیات سوره، سیاق معنایی آنهاست. از مفسران دیگری که به رهیافت دسته‌بندی آیات برای کشف غرض توجه نموده‌اند می‌توان افرادی مانند بقاعی در تفسیر «نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور» محمد طاهر بن عاشور در تفسیر «التحریر و التئیر»، عبدالله محمود شحاته در «اهداف کل سوره و مقاصدها فی القرآن الکریم» و محمدتقی مدرسی در تفسیر «من هدی القرآن» را نام برد (رک: خامه گر، ۱۳۹۵، صص ۴-۲۵).

تحقیق حاضر درصدد بررسی پیوستگی متنی سوره‌های قرآن است. لذا سوره مبارکه «حج» با توجه به مناسب بودن حجم آن و تنوع موضوعاتش، انتخاب شد تا به عنوان نمونه، حاکی از وجود پیوستگی متنی در کل سوره‌های قرآن باشد. لذا با روش تحلیل محتوا پیوستگی و ارتباط آیات آن مورد بررسی قرار گرفت تا محور و هدف کلی سوره تبیین شود و در پرتو آن، چهره منسجم و هماهنگ آیات قرآن آشکار گردد و یک مثال نقضی بر ادعای عدم پیوستگی آیات سور قرآنی باشد.

۱. روش تحقیق

تحلیل محتوا روشی است که به منظور دستیابی به ویژگی‌های مختلف پیام، دیدگاه‌ها و اندیشه‌های صادرکننده پیام و آثار آن، برای تجزیه و تحلیل عینی و منتظم پیام‌های مختلفی که از طرق گوناگون مبادله می‌شوند، به کار می‌رود. مزیت‌های خاص این روش عبارتند از استناد دقیق و استفاده آسان به طوری که به کارگیری آن به تخصص ویژه‌ای نیاز ندارد و بخش عمده‌ای از اطلاعات لازم برای شناسایی در آن جمع آوری شده است (کرپندورف، ۱۳۷۸، ص ۳۵).

در حقیقت تحلیل محتوا در رابطه با متنی معنی پیدا می‌کند که آن متن برای انتقال پیام‌ها و مفاهیم معینی نوشته شده باشد و دارای ماهیتی مشخص باشد؛ پیام‌هایی که توسط متن منتقل می‌شود می‌تواند دارای معانی مختلفی باشد لذا به واسطه تحلیل محتوا باید معنای اصلی آن پیام را بازشناخت. روش بازشناسی و تحلیل این پیام‌ها به صورت نظام‌مند بوده و از قوانین و دستورات مشخصی تبعیت می‌کنند (جانی پور، ۱۳۹۰-الف، ص ۱۹۶).

بنابراین از آنجا که روش تحلیل محتوا، روشی علمی برای تفسیر متن است و نتایج به دست آمده از طریق آن دارای اعتبار و روایی بالایی است، این تحقیق بر آن شد تا با استفاده از این روش، به بررسی پیوستگی آیات سوره حج بپردازد. تکنیک اتخاذ شده، فن تحلیل محتوای مضمونی براساس واحد جملات است که به شرح زیر می‌باشد:

۱. تجزیه عناصر تشکیل دهنده و تقطیع موضوعی آیات در جدول،
۲. یافتن موضوعات اصلی و جهت‌گیری‌ها،
۳. تبدیل عناصر مرتبط در یک جمله به گزاره‌ها و مضامین جهت یافتن موضوعات فرعی و نقاط متمرکز متن،
۴. استخراج اطلاعات آماری از موضوعات اصلی و فرعی در قالب نمودار،
۵. تحلیل کیفی براساس نتایج حاصل از تحلیل کمی،
۶. مقوله‌بندی مضامین،
۷. مدل‌سازی و ارائه نتیجه.

۲. معرفی سوره حج

سوره حج سوره بیست دوم قرآن کریم می‌باشد که دارای هفتاد و هشت آیه بوده و به مناسبت اشاره به احکام و مسائل حج در آیات ۲۵ تا ۳۷ و نیز فرمان اعلان عمومی حج، به این عنوان، نام‌گذاری شده است. سوره حج از نظر حجم از سوره‌های مثانی و نسبتاً متوسط می‌باشد و نیم جزء قرآن را دربردارد. در میان مفسران در مکی یا مدنی بودن این سوره اختلاف است. برخی

کل سوره را مدنی دانسته و آیات ۱۹ تا ۲۴ یا ۵۲ تا ۵۵ آن را مکی شمرده‌اند (طوسی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۲۸۷، ابن عطیه، ۱۴۲۲، ج ۱۱، ص ۱۷۳).
 عده‌ای نیز تمام سوره را، به جز آیات ۱۹ تا ۲۴ آن، مکی دانسته‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۱۴۱، فخررازی، ۱۴۲۰، ج ۲۳، ص ۳، ثعالبی، ۱۴۱۸، ج ۲، ص ۳۹۲). به نظر می‌رسد منشأ اصلی این اختلاف، تفاوت ملاک‌های تعیین مکی و مدنی بودن سوره‌ها در میان مفسران، و وجود موضوعات متنوع در این سوره است (سیوطی، ۱۳۶۳، ج ۱، صص ۳۷-۳۸).

۳. تحلیل محتوای سوره حج

در این بخش ابتدا متن سوره به صورت تقطیع شده در جدول تحلیل محتوا درج شده است که گویای مضامین، جهت‌گیری‌های کلی و نقاط تمرکز متن می‌باشد. سوره در مجموع به ۵۸ واحد متن تقطیع شده است و حدود ۳۱۳ مضمون و پیام از آن برداشت شده است. به جهت پرهیز از اطناب و رعایت اختصار، از درج کلیه عبارات صرف نظر کرده و فقط قسمت‌هایی از جدول ذکر می‌شود. این جدول که مبنای مطالعات صورت گرفته در مقاله حاضر است بدین شرح می‌باشد:

جدول ۱: تحلیل محتوای آیات سوره حج

ردیف	آیه	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز (مضامین فرعی)	کد شناسه
۱	يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ	قیامت	اصول دین	A1	قیامت، همه انسان‌ها را دربر می‌گیرد
				A2	تقوا عامل نجات در قیامت
				A3	مرحله اول قیامت با زلزله شروع می‌شود
				A4	زلزله قبل از قیامت بسیار وحشتناک است
۲	يَوْمَ تَرُؤْنَهَا تَذَخَّلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ حَمْلُ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ	قیامت	اصول دین	A5	در سختی‌ها و مشکلات قبل از قیامت، هرکس به فکر نجات خودش است
				A6	مادران شیرده از شدت ترس شیرخوارگانشان را فراموش می‌کنند
				A7	مردم از شدت ترس، رفتارهای غیرعادی دارند
				A8	علت رفتارهای غیرعادی دیدن شمه‌ای از عذاب شدید الهی است
				A9	عذاب خدا در قیامت بسیار شدید است
۳	وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِي اللَّهِ		اصول دین	اطاعت از شیطان سبب گمراهی	A10

ردیف	آیه	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز (مضامین فرعی)	کد شناسه
	بَعِثْ عَلِمَ وَيَسْخُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ	معاندان حق و دین ستیزان		یکی از ابزارهای شیطان برای گمراه ساختن، امر به صحبت درباره خدا بدون علم و همراه با تعصب است.	A11
				صحبت کردن درباره خدا در صورت وجود علم و پیروی از حقیقت نتیجه خواهد داد وگرنه منجر به جدال می شود	A12
۴	كُنِبَتْ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَىٰ عَذَابِ السَّعِيرِ	معاندان حق و دین ستیزان	اصول دین	هرکس از شیطان اطاعت کند عاقبتش عذاب سعیر است	A13
				پذیرش ولایت شیطان منتهی به عذاب جهنم می شود	A14
				شیطان مریدانش را ابتدا گمراه می کند سپس به آتش دوزخ می کشاند	A15
۶	ذَٰلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخَيِّبُ الْمُؤْمِنِينَ وَأَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ	توحید	اصول دین	تشابه در فرایند خلقت انسان و گیاه، نشانه قدرت و علم خدا در خلقت دو نوع موجود کاملاً متفاوت	A26
				علت برپایی قیامت این است که نظام عالم بر پایه حق (نظم و قانون) بناشده نه عبث و بیهوده و تصادفی	A27
				خداوند بر انجام هرکاری از جمله زنده کردن مردگان در قیامت قادر است	A28
				خداوند عین حق و حقیقت است و کارهایش هم بر اساس حق و حقیقت است.	A29
				قیامت بدون شک برپا می شود	A30
۷	وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ	قیامت	اصول دین	تأکید بر زنده شدن تمام مردگان و عدم جا ماندن کسی	A31
				نامید کردن مخالفان قیامت با بیان دو اصل حتمی: ۱- تأکید بر برپایی قیامت ۲- تأکید بر همگانی بودن بعث	A32
				خداوند فعل بعث را به خود اختصاص داده و این تأکید را چند برابر می کند.	A33
				لا ریب تأکید بر حتمی بودن خود قیامت دارد.	A34
۲۱	وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ	مراسم حج	فروع دین	خداوند کعبه را مرجع برای عبادت قرار داد	A102

ردیف	آیه	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز (مضامین فرعی)	کد شناسه
۲۲	لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهَّرَ بَيْتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَا تُوَكُّلِ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ	مراسم حج	فروع دین	دستور خدا به ابراهیم برای عبادت خدا در خانه کعبه	A103
				منزه داشتن کعبه از پلیدی‌های معنوی مانند شرک	A104
				دستور خدا به ابراهیم برای دعوت مردم به برگزاری مراسم حج	A105
				اهمیت مراسم حج به قدری است که مردم باید پیاده یا سوار از راه‌های دور و نزدیک به خانه کعبه روند	A106
				حج دارای منافع مختلف دنیوی و اخروی است	A107
				یکی از فلسفه‌های تشریح حج منافی است که برای انسان‌ها دارد	A108
۲۲	لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ حَيْمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا أَمْرَ اللَّهِ وَالرَّسُولِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ	مراسم حج	فروع دین	یکی از منافع مادی حج، بهره‌مندی از گوشت چهارپایانی است که با آداب شرعی ذبح شده‌اند.	A109
				هنگام ذبح بهائم باید نام خدا ذکر شود	A110
				فلسفه‌ی عبادات، یاد خداست	A111
				کعبه اولین خانه‌ایست که برای عبادت خدا در زمین ساخته شد	A112
				استفاده از گوشت قربانی برای خود زائران جایز است بر خلاف عادت‌های زمان جاهلیت	A113
				حضور در حج و رسیدن به منافع آن، باید با فقرزدایی همراه باشد	A114
				از جمله مناسک حج عبارتست از احرام، طواف، نماز، قربانی	A115
				از جمله احکام حج زدودن آلودگی‌ها، وفای به نذر و طواف بر کعبه	A116
				اذن جهاد برای کسانی که مورد تجاوز و تعدی قرار گرفتند	A151
				جهاد، بدون اذن خدا و رسول جایز نیست	A152
امداد و یاری خداوند نسبت به مؤمنان گسترده است	A153				
۳۰	أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَنْ اللَّهُ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ	جهاد	فروع دین	دستور خدا به ابراهیم برای عبادت خدا در خانه کعبه	A103
				منزه داشتن کعبه از پلیدی‌های معنوی مانند شرک	A104
				دستور خدا به ابراهیم برای دعوت مردم به برگزاری مراسم حج	A105

ردیف	آیه	موضوع اصلی	جهت گیری	نقطه تمرکز (مضامین فرعی)	کد شناسه
۳۱	الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَلَدَتْ السَّمَاوَاتُ مِنَ الْمَاءِ وَأَسْدَدْنَا الْأَرْضَ بِمَوَاقِفِهَا لِيُقَرَّبَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا وَعِزُّ اللَّهِ قَتِيلٌ	جهاد	فروع دین	مؤمنان به جرم ایمان به خدا از سرزمینشان اخراج شدند.	A154
				مشرکان، مؤمنان را مجبور به خروج از سرزمینشان کردند	A155
				اگر جهاد نباشد همه معابد دینی و شعائر الهی ویران گشته عبادات و مناسک از میان می‌رود	A156
				تشریح قتال به منظور حفظ مجتمع دینی از شر دشمنان دین است که می‌خواهند نور خدا را خاموش کنند	A157
				خداوند به خاطر حفظ دینش از خطر انقراض بعضی از مردم را به دست بعضی دفع می‌کند.	A158
				مهم‌ترین برنامه‌ی دشمن، نابودی مراکز دینی بیدار کننده است	A159
				خداوند یاور کسانی است که دین او را یاری کنند	A160
۳۲	الَّذِينَ إِذَا أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَنُوا بِالْمَعْرُوفِ وَتَمَنَّوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ غَافِقٌ الْأُمُورِ	مؤمنان	فروع دین	خدا توانایی است که احدی او را ضعیف نمی‌کند و عزیزی است که احدی به ساحت عزت او تجاوز نمی‌کند	A161
				مؤمنان واقعی در ضعف و قدرت، نماز، انفاق، امر به معروف و نهی از منکر را ترک نمی‌کنند	A162
				مؤمنان در صورت داشتن قدرت و اختیار، اجتماعی صالح به وجود می‌آورند	A163
				اذن به قتال ناظر بر عموم مؤمنین است و مختص به مهاجران صدر اسلام نیست	A164
				مؤمنان ارتباطشان با خدا و خلق خدا از طریق نماز، زکات و امر به معروف و نهی از منکر، محکم است	A165
				همان‌گونه که آغاز هر قدرت و پیروزی از ناحیه خدا می‌باشد سرانجام نیز تمام این‌ها به او بازمی‌گردد	A166

چنانکه ذکر شد این جدول بسیار طولانی است و به جهت اختصار در اینجا تنها بخشی از جدول درج شده است.

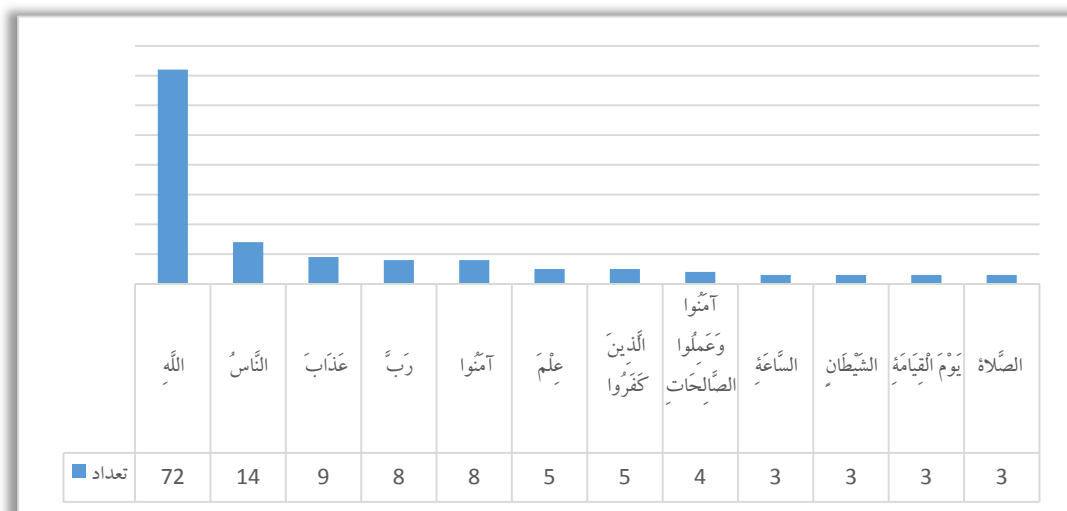
۱-۳. تحلیل محتوای کمی

منظور از تحلیل‌های کمی، بررسی فراوانی کلمات، قالب‌ها، مضامین و موضوعات مطرح شده در متن می‌باشد که به محقق کمک می‌کند تا بیشتر با ساختار عناصر و مؤلفه‌های به کار رفته در آن آشنا شود. تحلیل‌های کمی راه ورود برای تحلیل‌های کیفی را هموار می‌کنند و در اصل نشان می‌دهند که محقق بر اساس چه مبنایی به تحلیل‌های کیفی پرداخته است (کرپیندورف، ۱۳۷۸، ص ۲۶). در واقع، نتایج تحلیل‌های کمی به محقق می‌فهماند که مسیر تحلیل‌های کیفی خود را از کجا باید آغاز کند و به دنبال پاسخگویی به چه پرسش‌هایی باشد. در ذیل به چند مورد از تحلیل‌های کمی پرداخته شده است:

۱-۱-۳. سنجش فراوانی کلمات

منظور از فراوانی کلمات، شمارش کلیدواژه‌های مفهوم ساز هست در این شمارش، واژگان مشابه در یک دسته جای گرفته و همچون یک مفهوم مشترک در قالب نمودار به نمایش گذاشته می‌شوند. نمودار میله‌ای فراوانی بیشترین کلمات استفاده شده در سوره حج بدین شرح می‌باشد:

نمودار شماره ۱: فراوانی کلمات سوره حج

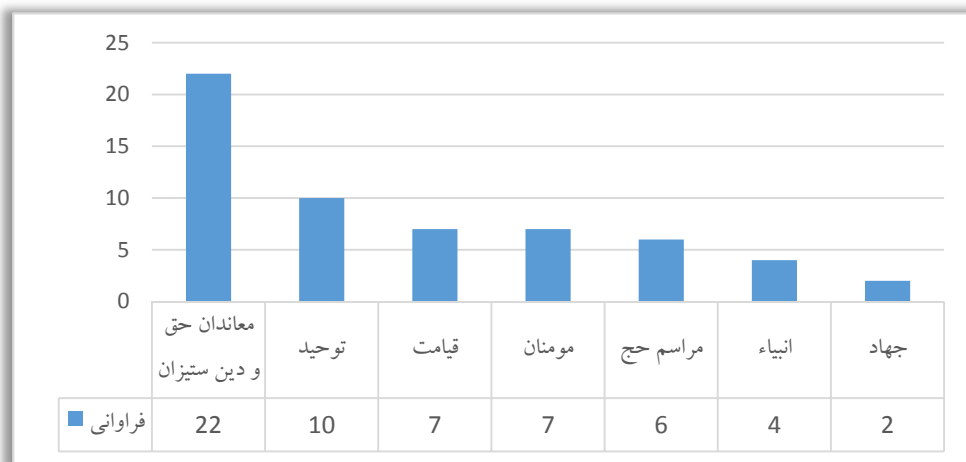
همان‌طور که مشاهده می‌شود در نمودار فراوانی کلمات، بیشترین فراوانی، مربوط به واژگان «الله» و «رب»، مجموعاً با ۸۰ مرتبه تکرار می‌باشد. با توجه به اینکه این کلمات از اسامی و صفات خداوند متعال هستند، می‌توان نتیجه گرفت در این سوره تأکید زیادی بر ولایت و ربوبیت الهی صورت گرفته است.

دسته دوم گروه کلمات «شیطان» و «الذین کفروا» مجموعاً با ۸ مرتبه تکرار و کلمه «آمنوا» نیز با هشت مرتبه تکرار بیشترین فراوانی را دارند همان‌طور که ملاحظه می‌شود این دو گروه فراوانی یکسانی دارند و می‌توان گفت احتمالاً یک مقایسه‌ای در طول سوره نسبت به این دو دسته صورت گرفته است. دسته سوم، موضوع قیامت است که اسامی آن همچون «یوم القیامه» و «الساعه» و همچنین «عذاب» قیامت، مجموعاً با فراوانی ۱۵ مرتبه، پرتکرارترین واژگان هستند که می‌توان نتیجه گرفت موضوع قیامت و هشدار به کافران در رابطه با عذاب الهی مورد تأکید خداوند متعال در این سوره بوده است.

۳-۱-۲. سنجش فراوانی موضوعات

منظور از فراوانی موضوعات، عناوین کلیدی و کلی می‌باشند که عبارات و مضامین مختلف متن به دنبال بیان شرحی در رابطه با آن عنوان می‌باشند این موضوعات کلی بوده و چارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهد و با نگاهی اجمالی به فهرست آن‌ها و بررسی میزان فراوانی هر کدام می‌توان به سهولت تشخیص داد که متن مورد مطالعه در چه حوزه‌ای بوده و در رابطه با چه مواردی سخن گفته است. در ذیل نمودار موضوعات مطرح شده در سوره حج درج شده است که بدین شرح می‌باشد:

نمودار شماره ۲: فراوانی موضوعات سوره حج

چنانچه مشاهده می‌شود نمودار فراوانی موضوعات، نشان دهنده آن است که موضوعات معاندان حق و دین ستیزان، توحید، قیامت و مؤمنان، پرتکرارترین موضوعات مطرح در سوره حج هستند.

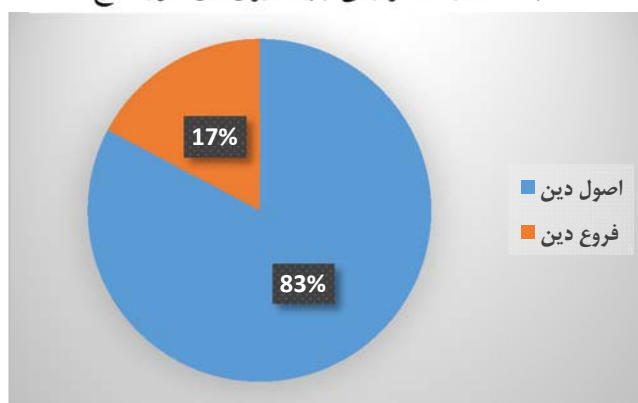
با مقایسه این نمودار با نمودار فراوانی کلمات، نتایج قبل تأیید می‌شود، یعنی مهم‌ترین موضوعات مطرح در سوره حج، درباره توحید و ولایت الهی، مقایسه میان دو گروه مؤمنان و کافران و همچنین قیامت و عواقب بد کفار می‌باشد.

۳-۱-۳. سنجش فراوانی جهت‌گیری‌ها

منظور از جهت‌گیری‌ها، عناوین کلی هستند که هر کدام از موضوعات اصلی مطروحه در متن را شامل می‌شوند. به عبارت دیگر به جهت سهولت بررسی هر متنی، موضوعات اصلی استخراج شده، در مرحله دوم در قالب عناوینی کلی‌تر درج می‌شوند که به آن عناوین جهت‌گیری می‌گویند (جانی پور، ۱۳۹۰-ب، صص ۲۴-۵۳).

موضوعات اصلی استخراج شده از سوره حج در قالب دو عنوان کلی دسته‌بندی شده‌اند که نمودار آن به شرح ذیل می‌باشد:

نمودار شماره ۳: فراوانی جهت‌گیری‌های سوره حج

مطابق با نمودار فوق، فراوانی اصول دین در موضوعات قیامت (۱ و ۲ و ۵ و ۷ و ۱۷ و ۵۶-۵۹ و ۶۸ و ۶۹)، معاندان حق و دین ستیزان (۳ و ۴ و ۸ و ۱۳ و ۱۹ و ۲۲ و ۲۵ و ۳۱ و ۴۲-۴۸ و ۵۱ و ۵۵ و ۷۱-۷۴)، توحید (۶ و ۱۶ و ۱۸ و ۳۴ و ۶۰-۶۶ و ۷۰)، ایمان به خدا (۴ و ۱۴ و ۲۳ و ۲۴ و ۳۸ و ۵۰)، نبوت (۱۵ و ۴۹ و ۶۷ و ۷۵ و ۷۶) ۸۳ درصد و فراوانی فروع دین در موضوعات مراسم حج (۲۶-۳۰ و ۳۲ و ۳۳ و ۳۶ و ۳۷)، جهاد (۳۹ و ۴۰)، نماز، زکات، امر به معروف و نهی از منکر (۴۱ و ۷۷ و ۷۸)، ۱۷ درصد می‌باشد. این دسته‌بندی کلی نشان می‌دهد جهت‌گیری مضامین سوره حج بیشتر در اصول دین می‌باشد.

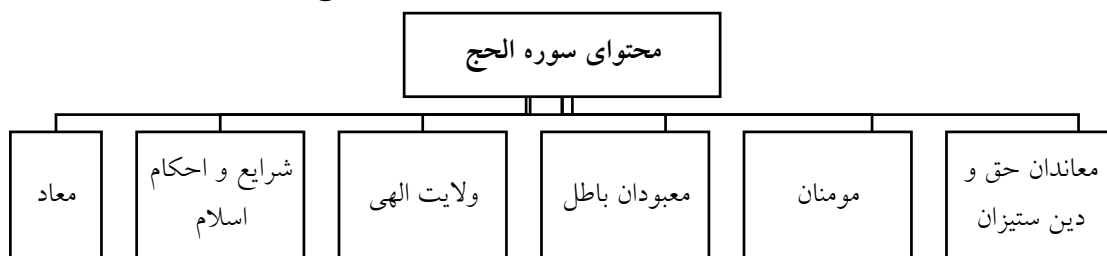
با توجه به اطلاعات حاصل از نمودار فراوانی موضوعات و فراوانی کلمات و مقایسه آن با نمودار فراوانی جهات گیری‌ها مشخص می‌شود بخش عمده‌ای از سوره حج مربوط به اصول دین با بیشترین تأکید بر روی توحید و ولایت الهی می‌باشد. همان‌طور که گفته شد تحلیل محتوای کمی راه را برای ورود به تحلیل‌های کیفی باز می‌کند لذا با در نظر گرفتن اطلاعات حاصل از تحلیل کمی سوره حج در ادامه به تحلیل کیفی سوره حج پرداخته می‌شود تا نتایج دقیق‌تری از محتوای سوره حج به دست آید.

۲-۳. تحلیل محتوای کیفی

در این مرحله که خلاصه‌ای از یافته‌ها و ایده‌های کل فرایند تحقیق است، محقق به تجزیه و تحلیل ذهنی بیشتری می‌پردازد. «نتیجه‌گیری کاری انتزاعی و فکری اما متکی بر تجزیه و تحلیل داده‌هاست و منطق و قدرت استدلال محقق جایگاه ویژه‌ای در آن دارد» (عزتی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۹). انجام فرایند به این ترتیب است که در مرحله مضمون‌گیری و طرح جدول تحلیل محتوای مضمونی، مضامین مورد دسته‌بندی قرار می‌گیرد و موضوعات پیشنهادی جهت ساخت مقولات نهایی مطرح می‌شود (جانی پور، ۱۳۹۰-الف، ص ۲۹۵).

در این قسمت برای استخراج مقولات، چند گام پیموده شد: در گام اول (چنانچه در جدول قبل ملاحظه گردید)، نقاط تمرکز آیات، در جدول تحلیل محتوا قرار داده شد. در گام دوم، نقاط تمرکزی که فراوانی بالاتری داشتند مشخص گردید و آنها که دارای مضمون واحد بودند در کنار هم قرار گرفتند. در گام سوم، مضامینی که دارای یک مفهوم مشترک بودند مشخص شدند و در گام آخر مفاهیم مشترک ذیل یک مقوله سازمان‌دهی گردیدند. این مقولات عبارتند از: معاندان حق و دین ستیزان، مؤمنان، ولایت الهی، معبودان باطل، شرایع و احکام اسلام، معاد خلاصه می‌گردد:

نمودار شماره ۴: محتوای کلی سوره حج

۳-۲-۱. مقوله معاندان حق و دین ستیزان

۳-۲-۱-۱. شیطان

در این قسمت به دو مؤلفه آثار اطاعت از شیطان و دام‌ها و برنامه‌های او پرداخته شده است. در سوره حج اطاعت از شیطان دارای دو اثر می‌باشد. اول اینکه اطاعت از شیطان سبب گمراهی و ضلالت می‌شود (الحج: ۳)^۱ و القئات شیطان، وسیله‌ی آزمایش افراد بیمار دل است (الحج: ۵۳)^۲. دومین اثر این است که هرکس از شیطان اطاعت کند عاقبتش عذاب شدید اخروی است زیرا قانون مسلم الهی این است که پذیرش ولایت شیطان منتهی به عذاب جهنم می‌شود (الحج: ۴)^۳.

شیطان در مسیر پیشبرد اهداف خویش برنامه‌هایی را اجرا می‌کند: اول اینکه شبهه‌های گمراه‌کننده را به دل‌های مردم می‌اندازد، دوم اینکه در اهداف انبیاء (ع) اختلال ایجاد می‌کند طبق آیات، شیطان توان نفوذ در خود انبیاء را ندارد ولی در اهداف ایشان می‌تواند نفوذ کند (الحج: ۵۲)^۴.

۳-۲-۱-۲. پیشوایان باطل

در این قسمت به سه مؤلفه ویژگی‌های پیشوایان باطل، اهداف و فرجام آنها پرداخته شده است. از جمله ویژگی‌های پیشوایان باطل این است که درباره خدا از روی بی‌دانشی و نادانی و بدون هیچ پشتوانه‌ای مجادله می‌کنند (الحج: ۸)^۵ و نسبت به سخنان و اوامر الهی متکبر و نافرمانند. در واقع یکی از روش‌های آنها برای گمراه ساختن افراد، استفاده از روش بی‌اعتنایی و تکبر ورزیدن نسبت به خدا و فرامین اوست (الحج: ۹)^۶.

۱- وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَّرِيدٍ

۲- لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِم مَّرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ

۳- كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلَى عَذَابِ السَّعِيرِ

۴- وَمَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَتَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ

آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

۵- وَمِنَ النَّاسِ مَن يُجَادِلُ فِي اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُّنبِئٍ

۶- ثَابِتٍ عِطْفِهِ لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِ اللَّهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَنُذِيبُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَذَابُ الْحَرِيقِ

همچنین آنها دارای سوءظن و تردید نسبت به پروردگار هستند که تا قیامت برطرف نخواهد شد (الحج: ۵۵).^۷ هدف پیشوایان باطل گمراهی همه مردم است و سرانجام آنها ذلت و خواری در دنیا و عذاب سوزان در قیامت است (الحج: ۹).^۸

۳-۲-۱-۳. کافران

در این قسمت به چهار مؤلفه ویژگی‌های کفار، سنت مهلت الهی به کفار، اهداف و فرجام آنها اشاره شده است. از جمله ویژگی‌های کفار، انکار و تکذیب انبیاء و آیات الهی است آنها برای فرار از ایمان، پیامبران را تکذیب و دین حق و آیات الهی را انکار می‌کنند (الحج: ۴۲-۴۴).^۹ دومین ویژگی عنادشان با اسلام و مسلمانان است. آنها از شنیدن آیات قرآن بسیار خشمگین می‌شوند و بغض و کینه شدید نسبت به مؤمنان دارند (الحج: ۷۲).^{۱۰} و آنها را به جرم ایمان، مجبور به خروج از سرزمینشان می‌کنند (الحج: ۴۰).^{۱۱} از مهم‌ترین برنامه‌های کفار، نابودی دین و مراکز دینی بیدار کننده است (الحج: ۴۰) اما خداوند در عذاب ایشان تعجیل نمی‌کند و یکی از سنت‌های الهی، مهلت دادن به کافران است (الحج: ۴۷).^{۱۲} و در نهایت، عذاب شدید اخروی فرجام کار آنهاست و عقوبت الهی بر آنها بسیار شدید و خوار کننده می‌باشد (الحج: ۵۷).^{۱۳}

۴-۲-۱-۳. مشرکان

در این قسمت به سه مؤلفه‌ی ویژگی‌های مشرکان، اقداماتشان علیه اسلام و عاقبت و فرجام آنها پرداخته شده است.

۷- وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِّنْهُ حَتَّىٰ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ عَقِيمٍ
 ۸- ثَابِتٍ عِطْفِهِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ وَنُذِيبُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ
 ۹- وَإِنْ يَكْذِبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَنُوحٌ...
 ۱۰- وَإِذَا تُنزِلَتْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِ الَّذِينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَ يَكَادُونَ يَسْطُونُ بِالَّذِينَ يَثْلَوْنَ عَلَيْهِمْ آيَاتِنَا قُلْ أَفَأَنْتُمْ بِشَرِّ مَن دَلِكُمُ النَّارُ وَعَدَّهَا اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَبَغْسَ الْمَصِيرِ
 ۱۱- الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَّهُدَمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ
 ۱۲- وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ
 ۱۳- وَأَصْحَابُ مَدْيَنَ وَكَذَّبَ مُوسَىٰ فَأَمَلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ، وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا فَأُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ

از ویژگی‌های مشرکان حسادت و غیظ داشتن به مؤمنان است که خشمشان از موفقیت‌های مؤمنان پایدار، ابدی و کشنده است (الحج: ۱۵)^۱. ویژگی دوم، اعراض مشرکان از ربوبیت خداوند متعال و اعراض از پرستش اوست (آیه ۱۸)^۲. آنها در برابر حق تسلیم نمی‌شوند، چشم قلبشان کور شده و حقیقت را درک نمی‌کنند.

مشرکان نه از پیامبران بیرونی پند می‌گیرند و نه از عقل که پیامبر درونی است (الحج: ۴۶)^۳، آنها از درجات انسانیت سقوط کرده، شکار شیطان شده و به هاویه ضلالت می‌افتد (الحج: ۳۱)^۴. از اقدامات خصمانه مشرکان، ایجاد مانع در راه خدا و جلوگیری از داخل شدن مؤمنان به مسجد الحرام و عبادت در مساجد است. مشرکان برای باطل کردن آیات الهی تلاش بسیار می‌کنند و از گرویدن مردم به اسلام جلوگیری می‌نمایند (الحج: ۲۵)^۵. از اقدامات دیگر آنها استهزاء دین بوده که با تمسخر انبیاء درخواست تعجیل در عذاب دارند (الحج: ۴۷)^۶.

در نهایت فرجام مشرکان عذاب شدید اخروی و خواری و ذلتی است که بعد از آن کرامتی نخواهد بود (الحج: ۱۸ و ۲۵)^۷. لباس مشرکان در قیامت از آتش ساخته شده و گرزهای آهنین برایشان آماده گشته است. شدت آتش بر آنها به قدری است که پوست و درون آنها را ذوب

۱- مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدَهُ مَا يَغِيظُ

۲- أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُّكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ

۳- أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَنُكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

۴- حُنْفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا حَرَّمَ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخَطَّفَهُ الطَّيْرُ أَوْ تَهْوَى بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ
۵- إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءَ الْعَاكِفِ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ

۶- وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ

۷- أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِّنَ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُّكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ، إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَن سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءَ الْعَاكِفِ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادِ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ

می‌کند. عذابشان ابدی بوده و لحظه‌ای قطع نمی‌شود لذا تلاش مشرکان برای رهایی از آتش فایده‌ای ندارد(الحج: ۱۹-۲۲).^۱

۳-۲-۱-۵. افراد سست ایمان

در این قسمت به دو مؤلفه ویژگی‌های افراد سست ایمان و عاقبت و فرجام آنها اشاره شده است. از ویژگی‌های این افراد این است که تزلزل و تردید در دین دارند، دین‌داری‌شان مشروط و ایمانشان ظاهری است آنها آماده‌اند با کمترین بلا و مشکل از دین خود دست بردارند(الحج: ۱۱).^۲ ایشان به غیر خدا متوسل شده که گاهی اصلاً هیچ‌گونه نفع یا ضرر رسانی برای آنها ندارد و گاهی اوقات هم چیزهایی را عبادت می‌کنند که دارای نفع و ضرری هستند اما ضرر آنها بیش از نفعشان است(الحج: ۱۲ و ۱۳).^۳ در نهایت فرجام این افراد خسارت اخروی و دنیوی مانند ترس، اضطراب و عدم آرامش می‌باشد(الحج: ۱۱).

۳-۲-۱-۶. ظالمان

در این قسمت به سه مؤلفه ویژگی‌های ظالمان، سنت مهلت الهی و عاقبت و فرجام آنها پرداخته شده است. از ویژگی‌های ظالمان، تکذیب پیامبران و عدم ایمان به آنهاست (الحج: ۴۲-۴۵). همچنین آنها در عداوت شدید، دور از حق هستند(الحج: ۵۳).^۴ اما خداوند قبل از مجازات ظالمان به آنها مهلت می‌دهد و در عقوبت ایشان تعجیل نمی‌کند زیرا بازگشت همه به سوی خداست و خوف فوت برای او تصور ندارد تا در عقاب ظالمان عجله کند(الحج: ۴۷).^۵ در نهایت فرجام آنها این است که از حمایت الهی برخوردار نشده و به قهر الهی و هلاکت دچار می‌شوند(الحج: ۴۵ و ۴۸). پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با معاندان حق و دین ستیزان، نمودار زیر رسم می‌شود:

-
- ۱- هَذَا نِ حَصْمَانِ احْتَصَمُوا فِي رَجِيمٍ فَالَّذِينَ كَفَرُوا قُطِعَتْ لَهُمْ نِيَابٌ مِنْ نَارٍ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُءُوسِهِمُ الْحَمِيمُ يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُ وَلَهُمْ مَقَامِعٌ مِنْ حَدِيدٍ كُلَّمَا أَرَادُوا أَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ أُعِيدُوا فِيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ
 - ۲- وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يَغْتَبِ اللَّهُ عَلَى حَرْفٍ فَإِنْ أَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَأَنَّ بِهِ وَإِنْ أَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلَى وَجْهِهِ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ ذَلِكَ هُوَ الْخَسِرَانُ الْمُبِينُ
 - ۳- يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَنْصُرُهُ وَمَا لَا يَنْفَعُهُ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ يَدْعُوا لِمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لَيْسَ الْمَوْلَى وَكَيْسَ الْعَشِيرِ
 - ۴- لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْفَاسِقِينَ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ
 - ۵- وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ

نمودار شماره ۵: محتوای سوره حج

بخش دوم این نمودار نیز به شرح ذیل است:

نمودار فوق نشان می‌دهد که سوره مبارکه حج، معاندان حق و دین ستیزان را در ۶ دسته شیاطین، پیشوایان باطل، کافران، ظالمان، مشرکان و افراد سست ایمان، معرفی کرده و به ویژگی‌ها، اهداف و برنامه‌ها و فرجام و عاقبت آنها و همچنین سنت مهلت الهی نسبت به ایشان اشاره نموده است.

۳-۲-۲. مقوله مؤمنان

در این مقوله به دو مؤلفه ویژگی‌های مؤمنان و عاقبت و فرجام ایشان پرداخته شده است. از ویژگی‌های مؤمنان این است که ایمانشان همراه با عمل صالح است (الحج: ۵۰ و ۲۳).^۱ در برابر خداوند متعال تسلیم بوده و دل‌هایشان هنگام ذکر خدا هراسان می‌گردد. در هنگام مصائب صبور بوده، نماز را به یاد داشته و از اموال خود به فقرا انفاق می‌کنند (الحج: ۳۵).^۲ اطاعت مؤمنان از خداوند دائمی بوده و در ضعف و قدرت، نماز، انفاق، امر به معروف و نهی از منکر را ترک نمی‌کنند و در صورت داشتن قدرت و اختیار، اجتماعی صالح به وجود می‌آورند و رابطه‌شان با خدا و مردم دائمی می‌باشد (الحج: ۴۱).^۳

در نهایت فرجام مؤمنان بدین صورت است که هدایت ویژه الهی شامل حالشان می‌شود زیرا هدایت خاص الهی برای کسانی است که هدایت اولیه را بپذیرند (الحج: ۵۴).^۴ مؤمنان در دنیا و آخرت سود می‌برند (الحج: ۱۵).^۵ در بهشت انواع نعمت‌ها برایشان مهیا شده و در کنار نعمت‌های مادی بهشت، از نعمات معنوی نیز محظوظ می‌شوند (الحج: ۲۳).^۶ مؤمنان چون در راه رضایت خدا تلاش نمودند خداوند نیز رضایت آنها را جلب می‌کند و مؤمنان از جایگاه خود در بهشت رضایت کامل دارند (الحج: ۵۸ و ۵۹).^۷

- ۱- فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ، إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ
- ۲- الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَّتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلَىٰ مَا أَصَابَهُمُ وَالْمُتَّقِينَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ
- ۳- الَّذِينَ إِنْ مَكَانَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ
- ۴- وَلَيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ
- ۵- مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدَهُ مَا يَغِيظُ
- ۶- إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ
- ۷- وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قُتِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُ خَيْرُ الْرَازِقِينَ لِيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ وَإِنَّ اللَّهَ لَعَلِيمٌ حَلِيمٌ

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با مؤمنان، نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار شماره ۶: جاگاه مؤمنان در سوره حج

نمودار فوق نشان می‌دهد که سوره مبارکه حج در مقوله مؤمنان، به ویژگی‌های ایشان و فرجام و عاقبت امر آنها اشاره نموده است.

۳-۲-۳. مقوله ولایت الهی

در این مقوله به دو مؤلفه صفات خداوند و سنت نصرت الهی پرداخته شده است. در سوره مبارکه حج به برخی از صفات خداوند اشاره شده است. این اوصاف عبارتند از: خداوند حق مطلق، ثابت و زوال‌ناپذیر است (الحج: ۶۲)^۸. خداوند حمید و ذاتاً ستوده است و نیازی به ستایش

^۸ - ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ

بندگان ندارد (الحج: ۶۴)^۹. خداوند عالی است و هیچ چیز بر او علو ندارد (الحج: ۶۲)^{۱۰}. او عزیزی است که هرگز ذلت به درگاهش راه نمی‌یابد (الحج: ۷۴)^{۱۱}. خداوند رحمان است و رحمتش شامل همه مردم می‌شود و در واقع رام بودن طبیعت برای انسان، حرکت کشتی در دریا و امنیت زمین از برخورد کرات آسمانی به آن، از جلوه‌های رأفت و رحمت گسترده الهی است (الحج: ۶۵)^{۱۲}.

خداوند مالک همه موجودات در آسمان و زمین و فرمانروای هستی است (الحج: ۶۵). علم خداوند نامحدود است و همه امور در کتاب علم الهی ثبت است (الحج: ۷۰)^{۱۳}. خداوند دارای قدرت بی‌نهایت است لذا بر انجام هرکاری از جمله زنده کردن مردگان در قیامت قادر است (الحج: ۶)^{۱۴}. خدا توانایی است که احدی او را ضعیف نمی‌کند و عزیزی است که احدی به ساحت عزت او تجاوز نمی‌کند (الحج: ۴۰)^{۱۵} و هیچ‌کس قادر به مقابله با قدرت خدا نیست. خداوند هرکاری را که اراده کند انجام می‌دهد و کثرت نافرمانان موجب ضعف و سستی در قدرت خدا نمی‌شود (الحج: ۱۸)^{۱۶}. خداوند بهترین مولا و یاری‌رسان است (الحج: ۷۸)^{۱۷}. خداوند غنی بالذات است و هیچ احتیاجی به مخلوقاتش ندارد (الحج: ۳۷)^{۱۸}. خداوند سمیع و بصیر بوده

۹- لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنَّ اللَّهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَمِيدُ

۱۰- ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ

۱۱- مَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ

۱۲- أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ سَخَّرَ لَكُمْ مِمَّا فِي الْأَرْضِ وَالْفُلْكَ يَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَمِيسِكُ السَّمَاءِ أَنْ تَقَعَ عَلَى الْأَرْضِ إِلَّا بِإِذْنِهِ إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرُؤُوفٌ رَحِيمٌ

۱۳- أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّ ذَلِكَ فِي كِتَابٍ إِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرٌ

۱۴- ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخَيِّبُ الْمُؤْتَى وَأَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

۱۵- الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ لَكُنَّ عَرَاكًا حَرَابًا لَئِنْ لَمْ يَنْصُرُوا اللَّهَ لَنَاصِرِينَ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ

۱۶- أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالْدَّوَابُّ وَكَثِيرٌ مِمَّنَّ النَّاسِ وَكَثِيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ وَمَنْ يُهِنِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍ إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ

۱۷- وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ مِلَّةَ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ هُوَ سَمَّاكُمُ الْمُسْلِمِينَ مِنْ قَبْلُ وَفِي هَذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ فَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللَّهِ هُوَ مَوْلَاكُمْ فَنِعْمَ الْمَوْلَى وَنِعْمَ النَّصِيرُ

۱۸- لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَاؤها وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَى مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ

الْمُحْسِنِينَ

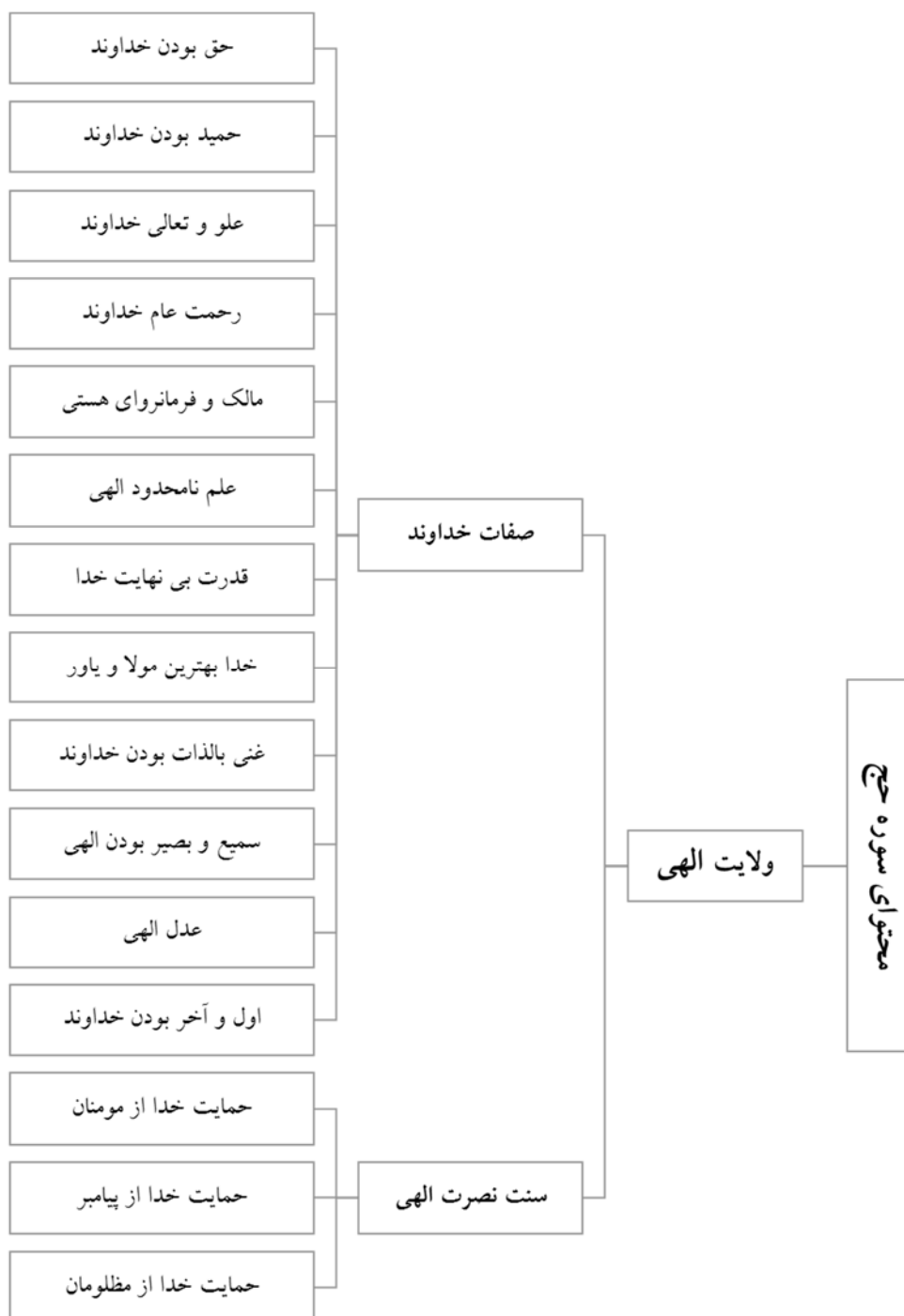
و به اعمال بندگان شنوا و بیناست (الحج: ۶۱)^۱. خداوند عادل است (الحج: ۱۰) و هرگز خلف وعده نمی‌کند (الحج: ۴۷)^۲. خداوند اول و آخر است (الحج: ۷۶)^۳ و همان‌گونه که آغاز هر قدرت و پیروزی از ناحیه خدا می‌باشد سرانجام نیز تمام این‌ها به او بازمی‌گردد (الحج: ۴۱)^۴. مؤلفه نصرت الهی شامل سه گروه مؤمنان، پیامبران و مظلومان می‌شود. خدا در دنیا و آخرت پشتیبان مؤمنان است (الحج: ۱۵)^۵. و امداد و یاری خداوند نسبت به ایشان گسترده است (الحج: ۳۹)^۶. خداوند شر مشرکان را از مؤمنان دفع می‌کند (الحج: ۳۸)^۷. خداوند رسولان خود را مورد حمایت و نصرت قرار می‌دهد و قلب رسولش را تسکین می‌دهد و می‌فرماید: «در مقابل همه بی‌مهری‌ها و سنگدلی‌های مشرکان آرام باش چرا که وظیفه تو تنها ترساندن و انذار دادن است» (الحج: ۴۲-۴۴ و ۷۵-۷۶)^۸.

خداوند متعال همچنین، القائنات شیطان درباره‌ی برنامه‌های انبیا را باطل می‌کند (الحج: ۵۲)^۹. حمایت الهی نسبت به مظلومان اینگونه است که خداوند آنها را بر ظالمان ستمگر غلبه می‌دهد و هر مظلومی که ظالم به خود را قصاص کند و این قصاص، محکوم را به ستم دوباره وادارد دوباره خداوند مظلوم را یاری می‌کند (الحج: ۶۰). پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با ولایت الهی، نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار شماره ۷: جایگاه ولایت الهی در سوره حج

- ۱- ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَأَنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ
- ۲- وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَإِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَةٍ مِّمَّا تَعُدُّونَ
- ۳- يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ
- ۴- الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ غَاقِبُهُ الْأُمُورِ
- ۵- مَنْ كَانَ يَظُنُّ أَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ لِيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَ كَيْدُهُ مَا يَعْبَثُ
- ۶- أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ
- ۷- إِنَّ اللَّهَ يَدْفَعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ
- ۸- وَإِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَهَمُودٌ وَقَوْمُ إِبْرَاهِيمَ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَابُ مَدْيَنَ وَكَذَّبَ مُوسَىٰ فَأَمْلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ أَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ ، اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا وَمِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ
- ۹- وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَتَّى أَلْفَى الشَّيْطَانَ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللَّهُ

آيَاتِهِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ

نمودار فوق نشان می‌دهد که سوره مبارکه حج در مقوله ولایت خداوند، اشاره به تعداد زیادی از صفات الهی می‌نماید و نصرت و حمایت خداوند متعال نسبت به پیامبر(ص)، مؤمنان و مظلومان را تأکید می‌نماید.

۳-۲-۴. مقوله معبودان باطل

در این قسمت به بیان ویژگی‌های معبودان باطل پرداخته شده است و به چهار مشخصه اصلی آنها اشاره می‌کند. ویژگی نخست اثبات‌ناپذیر بودن وجود معبودان باطل است که منکران، برهان و علمی به خدایی شرکائشان ندارند و سراغ معبودها و بت‌هایی می‌روند که خداوند هرگز دلیل و برهانی از علم، منطق و وحی به حمایت آنان نفرستاده است (الحج: ۷۱)^۱. ویژگی دوم باطل بودن هر معبودی غیر خداست لذا آلهه مشرکین و هر چیزی که ظالمین یاغی بدان رکوع می‌کنند باطل است (الحج: ۶۲)^۲. ویژگی سوم، زیان‌بخش بودن معبودان باطل است آنها مولا و همدم بسیار بدی هستند و وصل شدن به هر قدرتی غیر خدا، پایش سقوط است (الحج: ۱۲ و ۱۳ و ۳۱)^۳. ویژگی چهارم ضعف و ناتوانی معبودان غیر خداست آنها کوچک‌ترین دخالتی در خلق و تدبیر موجودات نداشتند و در نهایت درجه ضعف قرار دارند، کسی که در برابر یک مگس عاجز است، لایق پرستش نیست (الحج: ۷۳)^۴. پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با معبودان باطل، نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار شماره ۸: جایگاه معبودان باطل در سوره حج

^۱ - وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَمْ يَنْزَلْ بِهِ سُلْطَانًا وَمَا لَيْسَ لَهُمْ بِهِ عِلْمٌ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ

^۲ - ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنْ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ

^۳ - خُنْفَاءَ لِلَّهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخَطَّفَهُ الطُّيْرُ أَوْ تَهْوَى بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ ، يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَا لَا يَضُرُّهُ وَمَا لَا نَنْفَعُهُ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ يَدْعُوا لِمَنْ ضَرُّهُ أَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهِ لِيُنْسَ الْمَوْلَى وَلِيُنْسَ الْعَشِيرُ

^۴ - يَا أَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاستَمِعُوا لَهُ إِنَّ الدِّينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا وَلَوْ اجْتَمَعُوا لَهُ وَإِنْ يَسئَلُهمُ الذُّبَابُ شَيْئًا لَا يَسْتَنْفِئُوهُ مِنْهُ ضَعُفَ الطَّالِبِ وَالْمَطْلُوبِ

نمودار فوق نشان می‌دهد که سوره مبارکه حج در مقوله معبودان باطل، به تعدادی از ویژگی‌های آنها، مانند بطلان، ضعف، اثبات‌ناپذیری و زیان‌بخش بودن اشاره نموده است.

۳-۲-۵. مقوله شرایع و احکام اسلام

در این قسمت به مناسک حج به صورت مفصل و به مباحث جهاد، نماز، زکات و قصاص به صورت مختصر اشاره شده است. همچنین ویژگی‌های شریعت اسلام تبیین گردیده است. در موضوع حج به اهمیت مراسم حج، فلسفه حج، شرایط پذیرش و مناسک حج پرداخته شده است. اهمیت مراسم حج به قدری است که مردم باید پیاده یا سواره از راه‌های دور و نزدیک به خانه کعبه روند و خداوند به ابراهیم دستور می‌دهد که مردم را به برگزاری مراسم حج دعوت نماید (الحج: ۲۶-۲۷)^۵. یکی از فلسفه‌های حج، این است که حج دارای منافع مختلف دنیوی و اخروی می‌باشد از جمله این منافع، منفعت مادی بهره‌مندی از گوشت چهارپایانی است که با آداب شرعی ذبح شده‌اند (الحج: ۳۶ و ۲۸)^۶.

فلسفه دیگر حج رسیدگی به فقرا می‌باشد که حضور در حج و رسیدن به منافع آن، باید با فقرزدایی همراه باشد و حاجیان، از قربانی‌ها هم خود اطعام کنند و هم فقیران را اطعام دهند. از فلسفه‌های دیگر حج، تعظیم شعائر الهی و یاد خدا و تقرب به اوست (الحج: ۳۲ و ۳۰)^۷. تسخیر حیوانات و قربانی آن، وسیله هدایت انسان به سوی اطاعت و تقرب به خداست (الحج: ۳۷)^۸. رام بودن حیوانات، خوردن گوشت قربانی و اطعام به دیگران، ذبح و نحر حیوانات در مراسم حج و اخلاص داشتن، نعمت‌هایی است که باید شکرگزاری شود (الحج: ۳۶)^۹.

^۵ - وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهَّرَ بُيُوتِي لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ

^۶ - وَ لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنَ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ ، وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

^۷ - ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَأَحَلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامَ إِلَّا مَا يُنْتَلَىٰ عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ ، ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ

^۸ - لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَائُهَا وَلَكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ

^۹ - وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَيْهَا صَوَافٍ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذَلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ

بنابراین فلسفه‌ی عبادات، یاد خداست و خداوند کعبه را مرجع برای عبادت قرار داد(الحج: ۲۶-۲۷)^{۱۰}. از جمله شرایط پذیرش اعمال حج نزد خدا، داشتن تقوا و دوری از شرک است(الحج: ۳۷)^{۱۱}. که باید از تقرب به بت‌ها و قول باطل دوری کرد و کعبه را از پلیدی‌های معنوی مانند شرک منزّه داشت(الحج: ۲۶ و ۳۰)^{۱۲}.

شرط دیگر، داشتن اخلاص در عمل است و هرکاری فقط باید خالص برای خدا انجام شود(الحج: ۳۱ و ۳۷)^{۱۳}. از مناسک حج به قربانی کردن و احکام آن پرداخته شده است که هنگام ذبح بهائم باید نام خدا ذکر شود(الحج: ۳۴)^{۱۴}. پیروان ابراهیم اولین امتی نیستند که قربانی برایشان مقرر شده بلکه برای قبل از آنها هم مقرر شده بود و استفاده از گوشت قربانی برای خود زائران جایز است بر خلاف عادت‌های زمان جاهلیت که آن را جایز نمی‌دانستند(الحج: ۲۸ و ۳۴)^{۱۵}. در نهایت به سایر اعمال مانند زدودن آلودگی‌ها، وفای به نذر و طواف بر کعبه اشاره شده است(الحج: ۲۹)^{۱۶}.

در موضوع جهاد به فلسفه جهاد و احکام و شروط آن می‌پردازد. از فلسفه‌های جهاد این است که جهاد عامل دفع ظالمان بوده و برای کسانی که مورد تجاوز و تعدی قرار گرفتند اذن جهاد داده شده است(الحج: ۳۹)^{۱۷}. فلسفه دیگر اینکه جهاد سبب حفظ دین است و اگر جهاد نباشد همه معابد دینی و مشاعر الهی ویران گشته عبادات و مناسک از میان می‌رود در واقع

۱۰- وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ وَإِذْ بِالنَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ
 ۱۱- لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَائُهَا وَلَكِنَّ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ

۱۲- ذَلِكَ وَمَنْ يُعْظِمِ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَأَحَلَّتْ لَكُمْ الْأَنْعَامَ إِلَّا مَا يُنْتَلَىٰ عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الرُّورِ، وَإِذْ بَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ
 ۱۳- حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِخَيْرٍ مُّشْرِكِينَ بِهِ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللَّهِ فَكَأَنَّمَا حَرَّمَ مِنَ السَّمَاءِ فَتَخَطَّفَهُ الطُّيْرُ أَوْ تَهْوَىٰ بِهِ الرِّيحُ فِي مَكَانٍ سَحِيقٍ، لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَائُهَا وَلَكِنَّ يَنَالُهُ التَّقْوَىٰ مِنْكُمْ كَذَلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَاكُمْ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ
 ۱۴- وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَإِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ
 ۱۵- لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنَ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ، وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنَ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَإِلَهُكُمْ إِلَهُ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ

۱۶- ثُمَّ لِيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلِيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلِيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ
 ۱۷- أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ

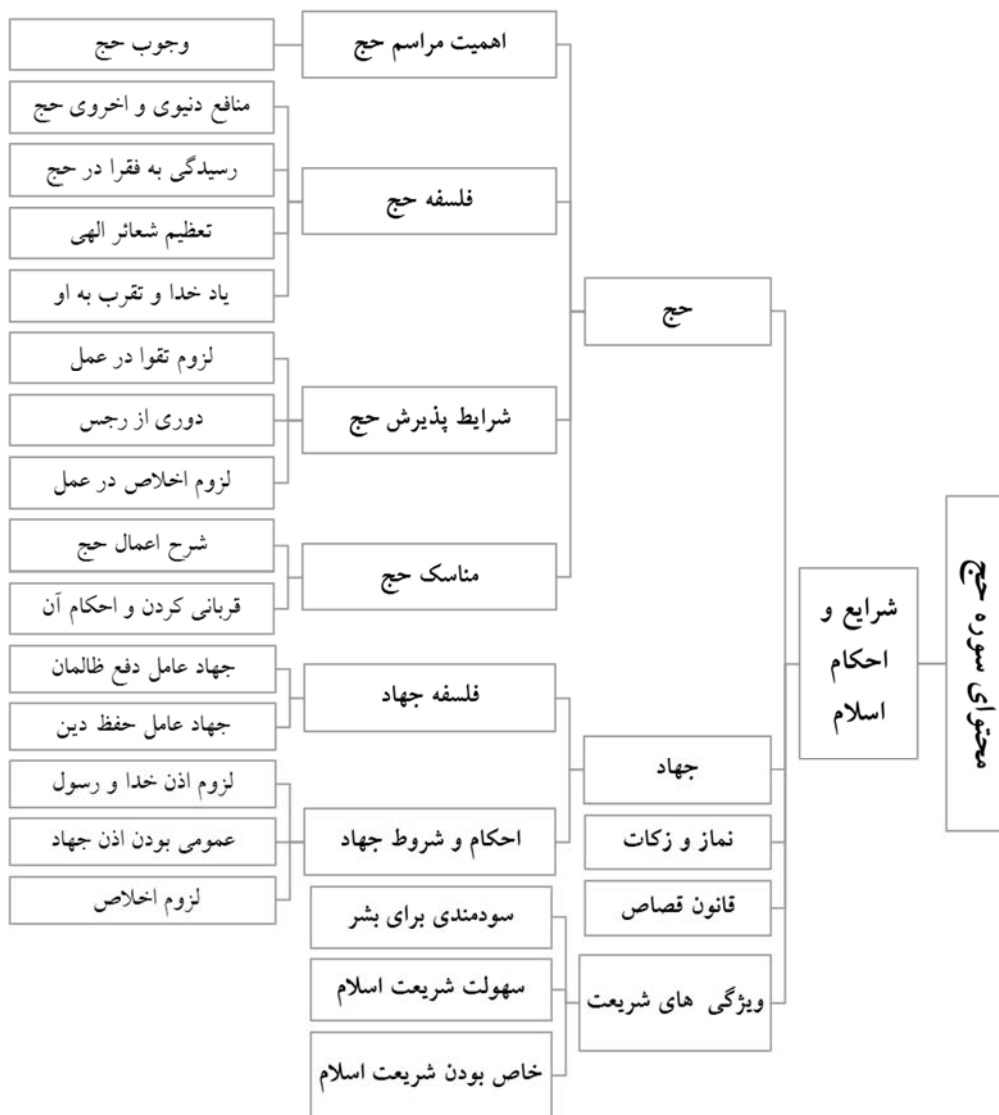
تشریح قتال به منظور حفظ مجتمع دینی از شر دشمنان دین است که می‌خواهند نور خدا را خاموش کنند (الحج: ۴۰)^{۱۸}. از جمله احکام و شروط جهاد این است که جهاد، بدون اذن خدا و رسول جایز نیست (آیه ۳۹)^{۱۹} و اینکه اذن به قتال ناظر بر عموم مؤمنین است و مختص به مهاجران صدر اسلام نمی‌باشد (الحج: ۴۱)^{۲۰} و در نهایت دستور به جهادی داده شده که خالص برای خدا باشد و اگر هجرت برای خدا نباشد پاداشی بر آن مترتب نمی‌شود هرچند ظاهر الهی داشته باشد (الحج: ۷۸ و ۵۸)^{۲۱}.

در موضوع نماز و زکات خداوند به مؤمنان دستور اقامه نماز و زکات داده است (الحج: ۷۷)^{۲۲} و در موضوع قصاص خداوند متعال، با ذکر نصرت مؤکد الهی، تأکید بر حق قصاص کرده است (الحج: ۶۰)^{۲۳}. در موضوع ویژگی قوانین و شریعت اسلام، به سه مؤلفه اشاره شده است: اول، سودمندی برای بشر (الحج: ۲۸)^{۲۴}، دوم، سهولت شریعت اسلام و اینکه در دین هیچ کار سنگین و سختی وجود ندارد (الحج: ۷۸)^{۲۵} و سوم خاص بودن شریعت اسلام، زیرا هر امتی روش عبادت مخصوص خود را دارد (الحج: ۶۷)^{۲۶}.

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با شرایع و احکام اسلام، نمودار زیر رسم می‌شود:

-
- ۱۸- الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ يَغَيْرُ حَقِّي إِلَّا أَنْ يُقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفُتِنَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ
- ۱۹- أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ
- ۲۰- الَّذِينَ إِنْ مَكَانَهُمْ فِي الْأَرْضِ أَحَقُّوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ
- ۲۱- وَالَّذِينَ هَاجَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ قَبِلُوا أَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللَّهُ رِزْقًا حَسَنًا وَإِنَّ اللَّهَ لَهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ، وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ...
- ۲۲- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ
- ۲۳- ذَلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَعَفُوفٌ عَفُورٌ
- ۲۴- لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنَ بَرَكَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ
- ۲۵- وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ...
- ۲۶- لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنَسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعَنَّكَ فِي الْأَقْرَبِ وَادْعُ إِلَىٰ رَبِّكَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ هُدًى مُسْتَقِيمٌ...

نمودار شماره ۹: شرایع و احکام اسلامی در سوره حج

نمودار فوق نشان می‌دهد که احکام متعددی از جمله حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، نماز، زکات و قصاص، در سوره مبارکه حج ذکر شده است و بخش زیادی از آن اختصاص به مراسم حج دارد که ضمن اشاره به ضرورت و فلسفه حج به بیان آداب، مناسک و شرایط پذیرش آن می‌پردازد.

سختی‌ها و مشکلات قبل از قیامت هرکس به فکر نجات خودش است (الحج: ۲) ۳۴. در نهایت فلسفه برپایی قیامت، هدفمندی خلقت است. در واقع، علت برپایی قیامت این است که نظام عالم بیهوده و عبث نبوده و بر پایه حق (نظم و قانون) بنا شده است (الحج: ۵-۶) ۳۵.

پس از دسته‌بندی مضامین مرتبط با معاد نمودار زیر رسم می‌شود:

نمودار شماره ۱۰: جایگاه معاد در سوره حج

نمودار فوق نشان می‌دهد که در سوره مبارکه حج، مباحث قیامت و معاد طرح شده و به بیان فلسفه قیامت، اوصاف و ویژگی‌های آن و عوامل نجات در قیامت پرداخته شده است.

۳۴- یَوْمَ تَرُؤْنَهَا تَذَاهِلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَىٰ وَمَا هُمْ بِسُكَارَىٰ وَلَٰكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ

۳۵- يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِّن نُّرَابٍ ... ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخَيِّبُ الْمُؤْمِنِينَ وَأَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

نتیجه گیری

در این پژوهش به تحلیل محتوای سوره حج پرداخته شد. مراحل مختلف این تحلیل، عبارتند از:

- ۱- تقطیع آیات به ۵۸ واحد متنی.
- ۲- برداشت ۳۱۳ مضمون و پیام از آیات.
- ۳- سنجش فراوانی کلمات، موضوعات اصلی و جهت گیری‌ها، در تحلیل محتوای کمی.
- ۴- با توجه به اطلاعات حاصل از نمودار فراوانی موضوعات و فراوانی کلمات و مقایسه آن با نمودار فراوانی جهات گیری‌ها، مشخص شد بخش عمده‌ای از سوره حج مربوط به اصول دین با بیشترین تأکید بر روی توحید و ولایت الهی می‌باشد.
- ۵- با در نظر گرفتن اطلاعات حاصل از تحلیل محتوای کمی به تحلیل محتوای کیفی پرداخته شد.

۶- در تحلیل محتوای کیفی، برای استخراج مقولات چند گام پیموده شد: در گام اول، مضامین و نقاط تمرکز آیات، دسته‌بندی گردید و در جدول تحلیل محتوا قرار داده شد. در گام دوم، نقاط تمرکزی که فراوانی بالاتری داشتند مشخص گردید و آنها که دارای مضمون واحد بودند در کنار هم قرار گرفتند. در گام سوم، مضامینی که دارای یک مفهوم مشترک بودند مشخص شدند. در گام آخر مفاهیم مشترک ذیل یک مقوله سازمان‌دهی گردیدند. این مقولات عبارتند از: معاندان حق و دین ستیزان، مؤمنان، ولایت الهی، معبودان باطل، شرایع و احکام اسلام، معاد

۷- با توجه به اطلاعات حاصل از نمودارها و جداول تحلیل محتوا، مشخص شد سوره مبارکه حج با وجود موضوعات متعدد دارای یک محور و روح کلی می‌باشد چنانچه در مقولات استخراج شده از متن سوره نیز مشخص شد، در کل سوره یک مقایسه بین خداوند و معبودان باطل شده است و یک مقایسه بین مؤمنان که ولی‌شان خداست با منکران که ولی‌شان معبودان باطل است.

۸- در نهایت می‌توان گفت، محور کلی سوره آیه ۶۲ می‌باشد: «أَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ» سوره با نعم المولی و نعم النصیر خاتمه پیدا کرده تا بیان کند در این مقایسه خدا بهترین ولی و یاور است و معبودان باطل همگی ضعیف و ناتوان‌اند.

کتاب‌نامه:

قرآن کریم.

- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب، (۱۴۲۲ق)، *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*، بیروت: دارالکتب العلمیه
- ثعالبی، عبدالرحمان بن محمد، (۱۴۱۸ق)، *الجواهر الحسان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی
- جانی پور، محمد، (۱۳۹۰ش-الف)، *اخلاق در جنگ*، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق(ع)
- جانی پور، محمد، (۱۳۹۰ش-ب)، «جایگاه نماز در اندیشه امام رضا»، *مطالعات قرآن و حدیث*، سال پنجم، شماره اول.
- خامه گر، محمد؛ نقی‌زاده، حسن؛ رضایی کرمانی، محمدعلی، (۱۳۹۵ش)، «اعتبار سنجی رهیافت‌های کشف استدلالی غرض سوره‌های قرآن»، *پژوهش‌های قرآنی*، سال بیست و یکم، شماره دو.
- زمانی، محمد حسن؛ قانع اردکانی، علی، (۱۳۹۱ش)، «نقد شبهات مستشرقان درباره تنا سب آیات قرآن»، *فصلنامه قرآن پژوهی و خاورشناسان*، دوره اول، شماره دوازده
- زمخشری، محمود بن عمر، (۱۴۰۷ق)، *تفسیر الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل*، بیروت: دار الکتاب العربی.
- سیاوشی، کرم، (۱۳۸۹ش)، *تحلیل انتقادی مبانی و رهیافت‌های تفسیری سید قطب در فی ظلال القرآن*، تهران: چاپ و نشر بین الملل.
- سیوطی، عبدالرحمان بن ابی‌بکر، (۱۳۶۳ق)، *التقان فی علوم القرآن*، قم: چاپ افست.
- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ش)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- طوسی، محمدبن حسن، (۱۴۰۹ق)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ق)، *التفسیر الکبیر*، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فقهی زاده، عبدالهادی، (۱۳۷۴ش)، *پژوهشی در نظم قرآن*، تهران: جهاد دانشگاهی.
- قرائتی، محسن، (۱۳۸۸ش)، *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

کرپندورف، کلوس، (۱۳۷۸ش)، *مبانی روش شناختی تحلیل محتوا*، ترجمه هو شنگ نائینی، تهران: انتشارات روش.

لطفی، مهدی، (۱۳۹۰ش)، «پیوستگی متنی سوره‌های قرآن کریم»، *مطالعات قرآن و حدیث*، سال چهارم، شماره دوم.